

Державний торговельно-економічний університет

Кафедра світової економіки

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

Зовнішньоторговельний потенціал торгівлі послугами регіонів України
(на матеріалах Асоціації «Український національний комітет Міжнародної
Торгової Палати (ICC Ukraine)», м. Київ)

Студента (ки) 4 курсу,
18 групи,
спеціальності 292
«Міжнародні
економічні відносини»
Освітньої програми
«Міжнародна торгівля»

підпис

Сагайдак Нікіта
Сергійович

Науковий керівник
кандидат економічних
наук, старший викладач

підпис

Кушнарєнко Наталія
Петрівна

Гарант освітньо-
професійної програми
кандидат економічних
наук, доцент

підпис

Новак Олена
Володимирівна

Київ 2023

Державний торговельно-економічний університет

Факультет міжнародної торгівлі та права Кафедра світової економіки
Спеціальність 292 «Міжнародні економічні відносини»,
освітня програма «Міжнародна торгівля»

Затверджую

Зав. кафедри _____
Дугінець Г.В. _____
«__» _____ 20__ р

Завдання на випускн кваліфікаційну роботу студентів

Сагайдак Нікіта Сергійович
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема випускної кваліфікаційної роботи
Зовнішньоторговельний потенціал торгівлі послугами регіонів України (на
матеріалах Асоціації «Український національний комітет Міжнародної
Торгової Палати (ICC Ukraine)», м. Київ)

Затверджена наказом ректора від «__» _____ 20__ р. № _____

2. Строк здачі студентом закінченого проекту (роботи)

23.05.2023

3. Цільова установка та вихідні дані до проекту (роботи)

Мета проекту (роботи) полягає у вивченні питання потенційних
напрямів зовнішньої торгівлі послугами регіонів України.

Об'єкт дослідження: зовнішня торгівля.

Предмет дослідження: зовнішня торгівля послугами регіонів України.

4. Перелік графічного матеріалу: 3 таблиці, 12 рисунків.

5. Консультанти по випускній кваліфікаційній роботі із зазначенням
розділів, за якими здійснюється консультування:

Розділ	Консультант (прізвище, ініціали)	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв

6. Зміст випускної кваліфікаційної роботи (перелік питань за кожним розділом)

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ УМОВ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПОСЛУГАМИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

1.1. Характеристика зовнішньої торгівлі послугами регіонів України

1.2. Аналіз умов зовнішньої торгівлі послугами регіонів України та роль торгівлі послугами у забезпеченні конкурентоспроможності України

РОЗДІЛ 2. ВИБІР ПОТЕНЦІЙНИХ НАПРЯМІВ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПОСЛУГАМИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

2.1. Оцінка потенційних можливостей зовнішньої торгівлі послугами регіонів України

2.2. Обґрунтування потенційних напрямів зовнішньої торгівлі послугами регіонів України

2.3. Рекомендації щодо покращення зовнішньої торгівлі послугами регіонів України

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

12. Відгук керівника випускної кваліфікаційної роботи

Випускна кваліфікаційна робота Сагайдака Н.С. присвячена актуальній темі зовнішньоторговельного потенціалу торгівлі послугами регіонів України.

В роботі проведено дослідження умов розвитку зовнішньої торгівлі послугами регіонів України. Проаналізовано умови зовнішньої торгівлі послугами регіонів України та роль торгівлі послугами у забезпеченні конкурентоспроможності України. Надано оцінку зовнішньої торгівлі послугами регіонів України та визначено і обґрунтовано потенційні напрями зовнішньої торгівлі послугами регіонів України.

Приділено увагу діяльності Асоціації «Український національний комітет Міжнародної Торгової Палати (ICC Ukraine)», м. Київ, по сприянню зовнішній торгівлі послугами.

Випускна кваліфікаційна робота Сагайдака Н.С. розкриває тему дослідження, містить тематичний аналіз та відповідні рекомендації, відповідає встановленим вимогам, та рекомендується до захисту перед комісією.

Керівник випускної кваліфікаційної роботи _____

(підпис, дата)

13. Висновок про випускну кваліфікаційну роботу.

Випускна кваліфікаційна робота студента

Сагайдак Н. С.

(прізвище, ініціали)

може бути допущена до захисту екзаменаційній комісії.

Керівник освітньо-професійної програми _____

Новак О.В.

(підпис, прізвище, ініціали)

Завідувач кафедри _____

Дугінець Г.В.

(підпис, прізвище, ініціали)

« _____ » _____ 2023 р.

АНОТАЦІЯ

Сагайдак Нікіта Сергійович. Зовнішньоторговельний потенціал торгівлі послугами регіонів України.

У першому розділі досліджено умови розвитку зовнішньої торгівлі послугами регіонів України, розглянуто характеристику зовнішньої торгівлі послугами регіонів України, проведено аналіз умов зовнішньої торгівлі послугами регіонів України та роль торгівлі послугами у забезпеченні конкурентоспроможності України. У другому розділі поведено вибір потенційних напрямів зовнішньої торгівлі послугами регіонів України, проведено оцінку потенційних можливостей зовнішньої торгівлі послугами регіонів України, проаналізовано обґрунтування потенційних напрямів зовнішньої торгівлі послугами регіонів України. В результаті запропоновано рекомендації щодо покращення зовнішньої торгівлі послугами регіонів України.

Ключові слова: послуги, зовнішня торгівля, експорт, регіони України, потенціал.

ANNOTATION

Sahaidak Nikita Serhiyovych. Foreign trade potential and possibilities of expansion of foreign trade in services of the regions of Ukraine.

In the first chapter, the conditions of the development of foreign trade in services of the regions of Ukraine were studied, the characteristics of the foreign trade in services of the regions of Ukraine were considered, the analysis of the conditions of the foreign trade in services of the regions of Ukraine and the role of trade in services in ensuring the competitiveness of Ukraine were carried out. In the second section, the selection of potential directions of foreign trade in services of the regions of Ukraine was carried out, the assessment of the potential opportunities of foreign trade in services of the regions of Ukraine was carried out, the justification of the potential directions of foreign trade in services of the regions of Ukraine was analyzed. As a result, recommendations were offered to improve foreign trade in services of the regions of Ukraine.

Keywords: services, foreign trade, export, regions of Ukraine, potential.

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ УМОВ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПОСЛУГАМИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	3
1.1. Характеристика зовнішньої торгівлі послугами регіонів України	5
1.2. Аналіз умов зовнішньої торгівлі послугами регіонів України та роль торгівлі послугами у забезпеченні конкурентоспроможності України	11
РОЗДІЛ 2. ВИБІР ПОТЕНЦІЙНИХ НАПРЯМІВ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПОСЛУГАМИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	19
2.1. Оцінка потенційних можливостей зовнішньої торгівлі послугами регіонів України	19
2.2. Обґрунтування потенційних напрямів зовнішньої торгівлі послугами регіонів України	23
2.3. Рекомендації щодо покращення зовнішньої торгівлі послугами регіонів України	29
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	34
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	35

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна міжнародна торгівля послугами стрімко зростає і все більше впливає на розвиток національної економіки та світової економіки в цілому – вона набуває все більшого значення в суспільному житті всіх країн, оскільки в цій сфері утворюється найбільша додана вартість. Цей процес є об'єктивним наслідком зростання потреб науково-технічного прогресу та подальшого поглиблення поділу праці.

Однією з найважливіших закономірностей економічного розвитку в усьому світі є взаємозв'язок між економічним зростанням і зростанням ролі послуг в економіці. Це виражається у збільшенні частки трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, зайнятих у сфері послуг. З розвитком суспільства, зростанням продуктивних сил відбувається певний розвиток сфери послуг. У цій сфері спостерігається зростання зайнятості, збільшення технічної робочої сили та впровадження все більше передових технологій. Незважаючи на це, протягом багатьох років послуги практично не досліджувалися теорією міжнародної економіки. Частково це було пов'язано зі складністю визначення самого поняття послуг, яких дуже багато.

Останнім часом торгівля послугами справедливо вважається важливою і самостійною сферою міжнародних економічних відносин. В останні десятиліття ця торгівля не тільки зростає відносно швидко і значно доповнює обіг світової торгівлі, але й багато в чому підтримує її зростання та розвиток економік. Зокрема, міжнародна торгівля послугами сприяє підвищенню ефективності матеріального та нематеріального виробництва, створенню нових робочих місць, поповненню надходжень до бюджету та залученню іноземної валюти для реалізації необхідного імпорту. Наприклад, залучаючи найкращих спеціалістів і компанії світу, можна досягти швидшого зростання промисловості, сільського господарства, транспорту та зв'язку тощо.

Об'єктом роботи є зовнішня торгівля.

Предметом роботи є зовнішня торгівля послугами регіонів України.

Мета роботи полягає у вивченні питань потенційних напрямів зовнішньої торгівлі послугами регіонів України.

Задачі роботи:

- розглянути характеристику зовнішньої торгівлі послугами регіонів України;
- провести аналіз умов зовнішньої торгівлі послугами регіонів України та роль торгівлі послугами у забезпеченні конкурентоспроможності України;
- провести оцінку потенційних можливостей зовнішньої торгівлі послугами регіонів України;
- проаналізувати обґрунтування потенційних напрямів зовнішньої торгівлі послугами регіонів України;
- запропонувати рекомендації щодо покращення зовнішньої торгівлі послугами регіонів України.

Методами дослідження обрані динамічний аналіз щодо визначення закономірностей експорту та імпорту послуг України за часи незалежності; структурний аналіз у визначенні географічної структури імпорту та експорту послуг; порівняльний аналіз у виявленні структурних зрушень у зовнішній торгівлі послугами регіонами України; індексний метод щодо визначення галузей за порівняльними перевагами; матрична модель щодо визначення стратегій експорту послуг; матрична модель щодо експорту послуг регіонами України; модель множинної регресії у визначенні впливу експорту послуг на ВВП України та їх ранжування за часом відновлення галузей.

Інформаційною базою випускної кваліфікаційної роботи стали дані Державної служби статистики України, дані Асоціації «Український національний комітет Міжнародної торговельної палати», Національного інституту стратегічних досліджень, наукові статті та аналітичні записки українських та зарубіжних вчених, бази даних ЮНКТАД та TradeMap.

Структура: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ УМОВ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПОСЛУГАМИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

1.1. Характеристика зовнішньої торгівлі послугами регіонів України

Торгівля послугами є одним з найважливіших факторів розростання економіки країни та підвищення конкурентоспроможності на світових ринках. Важливою частиною дослідження світового ринку послуг є дослідження перспектив розвитку України у світовому ринку послуг, та визначення її місця та ролі в світовому експорті та імпорті послуг [17, с. 29]. Конкурентоспроможність торгівлі послугами обумовлена її високою питомою вагою в формуванні доданої вартості країн.

У своїх дослідженнях український вчений проф. А. Румянцева підкреслює особливу роль міжнародної торгівлі послугами, яка набуває більшого значення в сучасних умовах, коли процеси міжнародної економічної інтеграції, інтернаціоналізації, міжнародного поділу праці, глобалізації світового господарства відображають більш інтенсивний характер [15, с. 18].

В зовнішній торгівлі послуги класифікуються за міжнародною класифікацією Міжнародного валютного фонду. Існуюче керівництво з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції, шосте видання (ВРМ6) класифікація послуг і відповідна розширена класифікація послуг платіжного балансу (ЕВOPS 2010) надають детальну та вичерпну інформацію про міжнародні потоки торгівлі послугами [24]. Наведена класифікація дозволяє враховувати статті послуг у платіжному балансі країни.

Системи класифікацій послуг охоплюють: Керівництво з платіжного балансу (п'яте видання МВФ), Систему національних розрахунків (СНР) 1993 р., Класифікацію основних продуктів ООН, Міжнародну стандартну галузеву класифікацію усіх видів економічної діяльності, Класифікацію торгівлі

послугами ОЕСР та Євростату, класифікацію Світового банку, рекомендації зі статистики міжнародної міграції ООН та ін. [2, с. 22].

На основі даних TradeMap нами розроблено зовнішньоторговельний баланс торгівлі послугами, рис. 1.1.

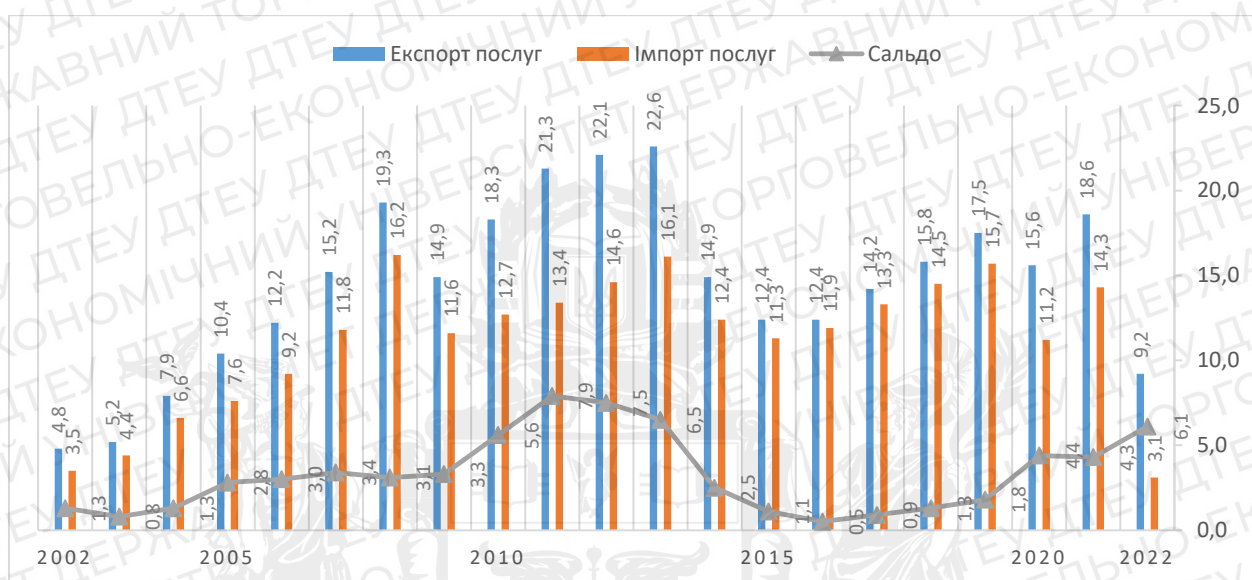

Рис. 1.1. Зовнішньоторговельний баланс торгівлі послугами України за 2002-2022 рр., млрд. дол США

Джерело: розроблено автором за даними [25]

Відповідно наведених даних на рис. 1.1. спостерігається позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу торгівлі послугами, оскільки потоки експорту щорічно вище потоків імпорту послуг. Максимальне значення експорту та імпорту спостерігалось 2009 року до фінансово-економічної кризи, 2013 році до початку війни росії проти України та у 2021 році до початку активної фази.

В Україні відповідно до рекомендацій Керівництва із статистики міжнародної торгівлі послугами, розробленого статистичним відділом ООН, створено Класифікацію зовнішньоекономічних послуг, яка визначає перелік категорій послуг, за якими проводиться державне статистичне спостереження щодо зовнішньої торгівлі послугами [7]. Відповідно даної класифікації ведеться статистичний облік послуг в Україні.

Регіональні обсяги зовнішньої торгівлі послугами наведені в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Регіональні обсяги зовнішньої торгівлі послугами за 2022 р. [19]

Регіони	Експорт, тис. дол. США	Питома вага регіону в експорті, %	Імпорт, тис. дол. США	Питома вага регіону в імпорті, %	Сальдо, тис. дол. США
Вінницька	201383,5	2,7	50731,7	1,8	150651,7
Волинська	97232,7	1,3	35313,0	1,3	61919,6
Дніпропетровська	156239,6	2,1	163486,8	5,9	-7247,2
Донецька	13802,0	0,2	19680,8	0,7	-5878,8
Житомирська	84259,8	1,1	14213,3	0,5	70046,5
Закарпатська	315475,9	4,2	25537,1	0,9	289938,7
Запорізька	120486,2	1,6	14737,8	0,5	105748,4
Івано-Франківська	54035,5	0,7	18480,4	0,7	35555,0
Київська	165887,8	2,2	115619,1	4,2	50268,7
Кіровоградська	28751,5	0,4	8380,8	0,3	20370,7
Львівська	800844,6	10,7	129235,7	4,7	671608,9
Миколаївська	169222,0	2,3	20329,6	0,7	148892,4
Одеська	561632,4	7,5	385611,0	14,0	176021,4
Полтавська	30990,3	0,4	62316,1	2,3	-31325,8
Рівненська	90208,2	1,2	49123,9	1,8	41084,4
Сумська	18092,5	0,2	15211,5	0,6	2881,0
Тернопільська	103274,5	1,4	25247,8	0,9	78026,7
Харківська	296467,7	4,0	19727,5	0,7	276740,1
Хмельницька	31470,3	0,4	19353,3	0,7	12117,0
Черкаська	55923,1	0,7	18424,8	0,7	37498,3
Чернівецька	78810,8	1,1	3948,1	0,1	74862,7
Чернігівська	26872,6	0,4	11224,6	0,4	15648,0
м.Київ	3993476,6	53,2	1524526,1	55,4	2468950,5
Луганська*	1383,2	0,0	к/с		
Херсонська*	3973,2	0,1	к/с		

*дані не оприлюднюються з метою виконання вимог Закону України "Про офіційну статистику" щодо забезпечення гарантій органів державної статистики щодо статистичної конфіденційності

За даними табл. 1.1 аналіз зовнішньої торгівлі послугами в 2022 році в регіональному розрізі за 2022 рік показав, що лідером виступає місто Київ, оскільки там зареєстровано більшість транснаціональних корпорацій. На другому місці по експорту знаходиться Львівська область, що обумовлено розвитком туризму та транспортними послугами. По імпорту другу та третю позицію займають Одеська та Дніпропетровська області. Всі інші області

обіймають менше ніж 5% експорту та імпорту послуг, що свідчить про значний дисбаланс в регіональному розрізі, який треба усувати.

Структурний аналіз експорту послуг за 2021 рік відображено на рис. 1.2.

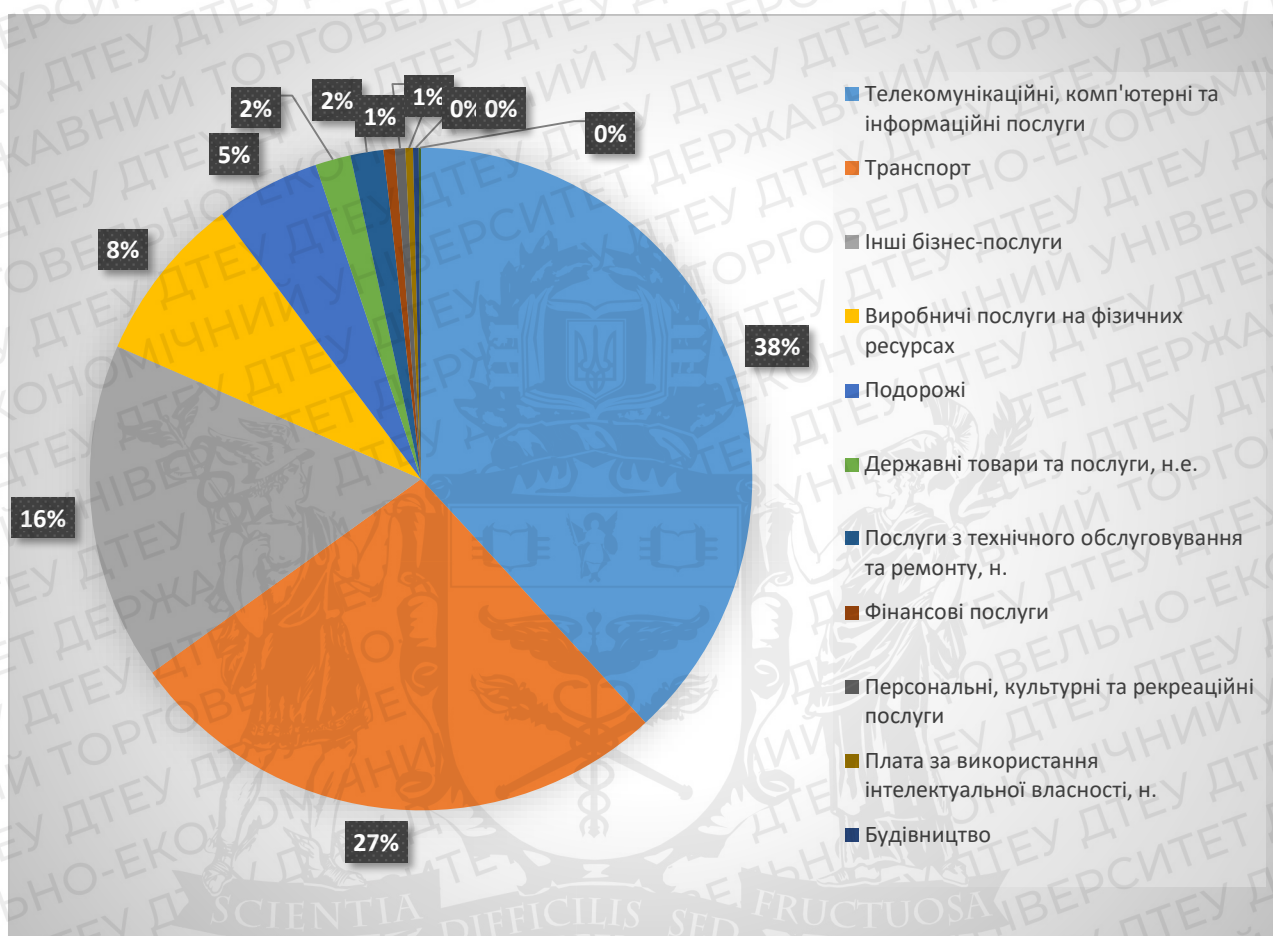

Рис. 1.2. Структура експорту послуг за 2021 р., %

Джерело: розроблено автором за даними [25]

За даними рис. 1.2 в структурі українського експорту переважали телекомунікаційні та інформаційні послуги – 38%. Друге місце посіли транспортні послуги – 27% де переважає послуги транзиту нафти, газу та аміаку трубопроводами.

Структура зовнішньої торгівлі послугами за видами у 2022 році відображена в додатку А. Позитивну динаміку зберегли транспортні послуги на 10,5% та ІТ-послуги на 32,5%. Структура імпорту послуг відображена на рис. 1.3.

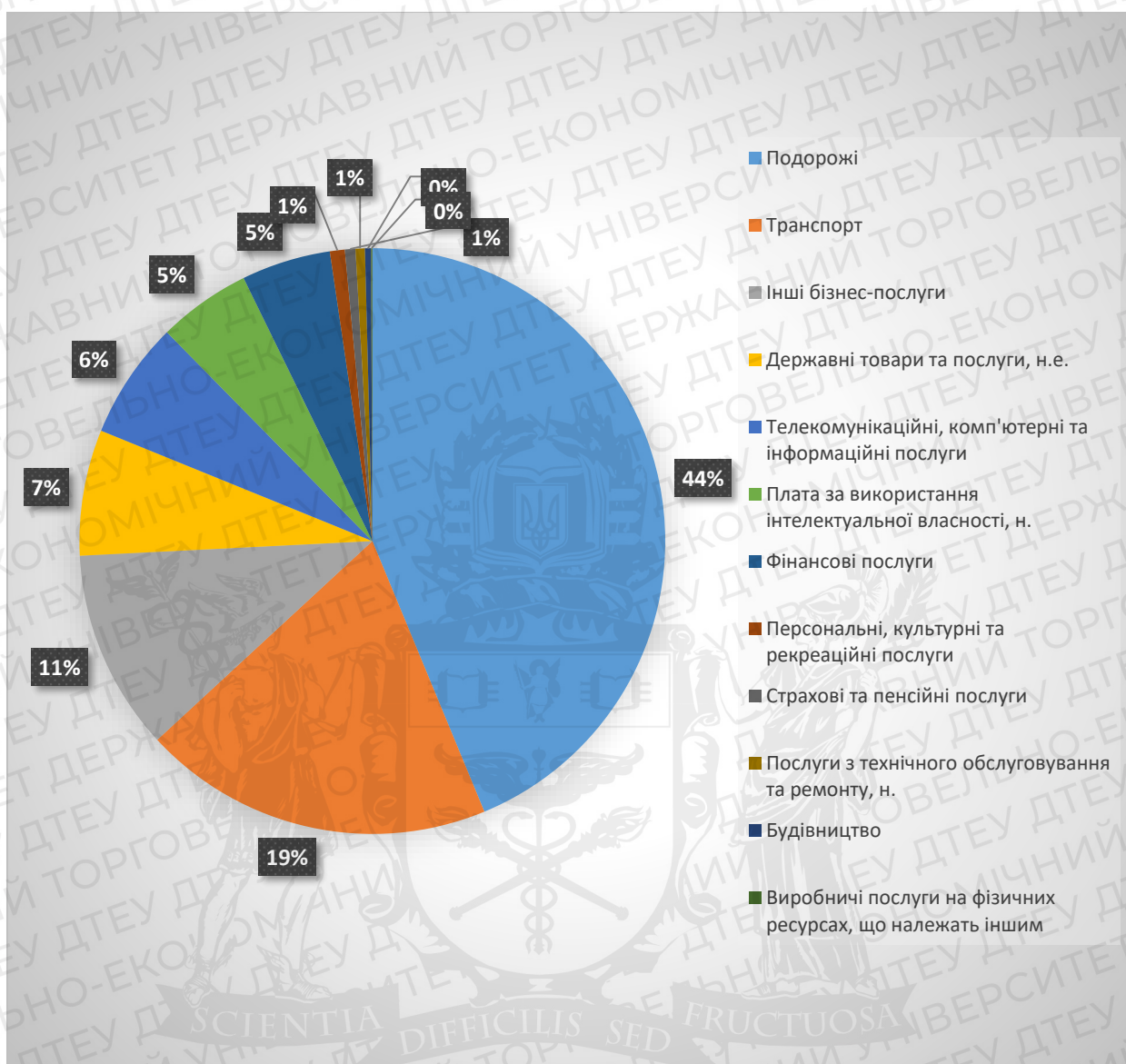

Рис. 1.3. Структура імпорту послуг за 2021 р., %

Джерело: розроблено автором за даними [25]

За даними рис. 1.3, незважаючи на динаміку падіння подорожей у структурі імпорту, вони посідають в структурі 44%, другу позицію обіймають транспортні послуги – 19%, які разом охоплюють понад 63% імпорту послуг.

Географічна структура експорту послуг за 2021 рік представлена на рис.

1.4.

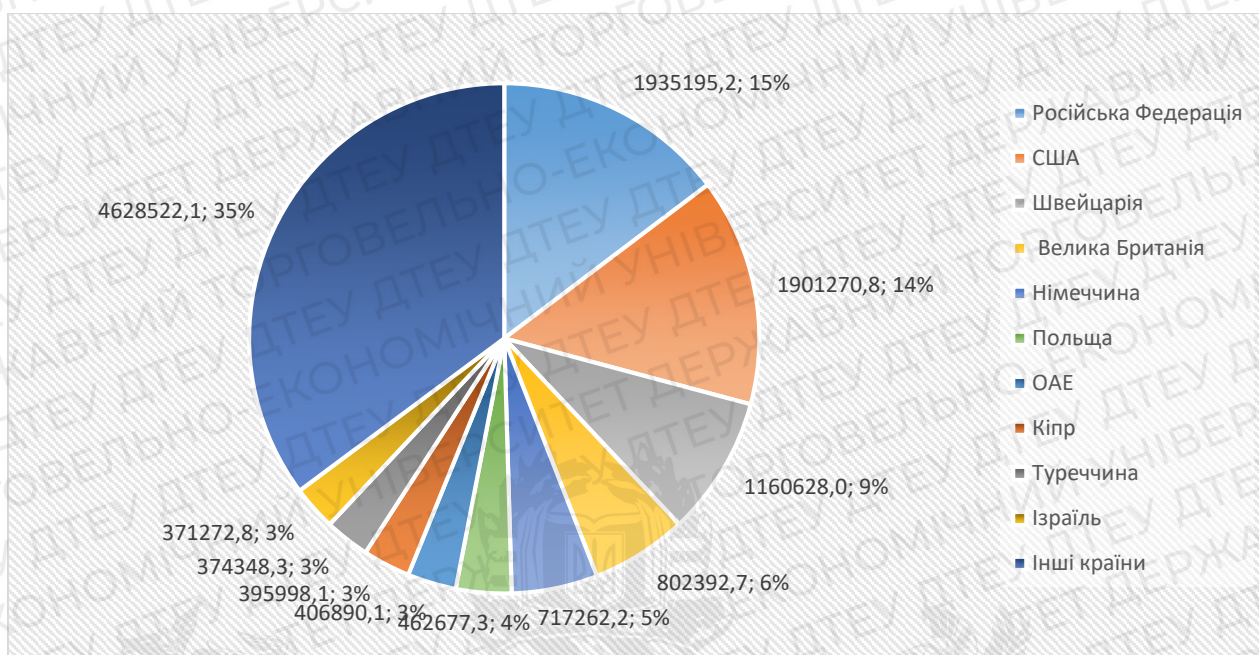

Рис. 1.4. Географічна структура експорту послуг за 2021 рік, тис. грн., %
Джерело: розроблено автором за даними [25]

За даними рис. 1.4 питому вагу українського експорту послуг склали послуги трубопровідного транспорту (газо-, нафто- та аміакопровід) для РФ – 15%. На другому місці США, які обіймають 14%.

Географічна структура імпорту послуг України за 2021 рік представлена на рис. 1.5.

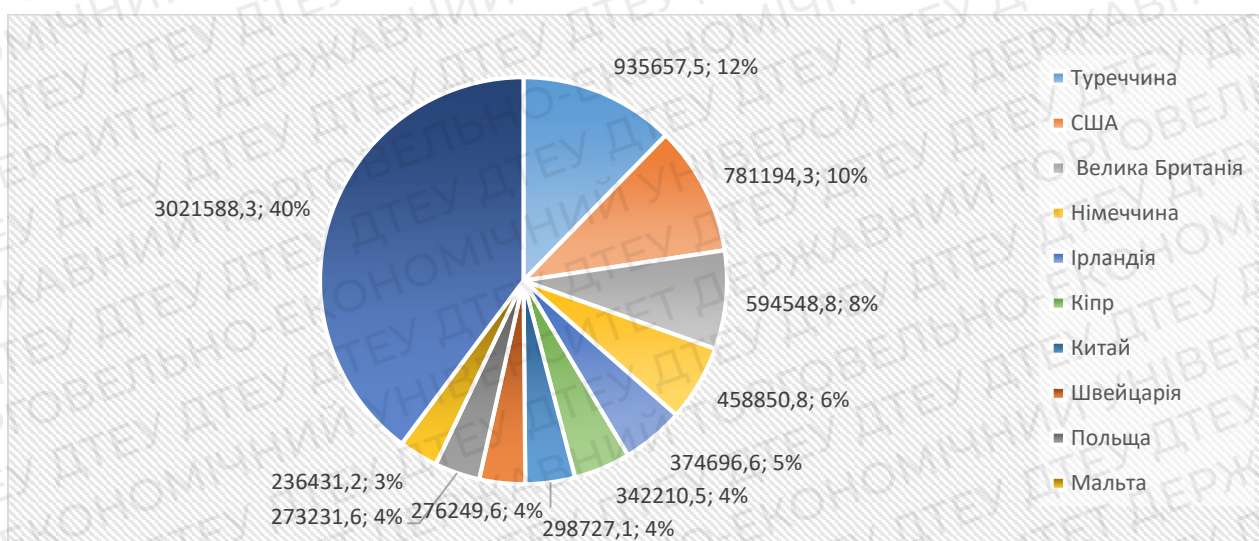

Рис. 1.5. Географічна структура імпорту послуг України за 2021 рік, тис. грн., %

На основі рис. 1.5 ми бачимо, що топ-10 країн імпорту послуг посідають 60% імпорту, де основними партнерами виступають Туреччина – 12%, США – 10% та Велика Британія – 8%.

1.2. Аналіз умов зовнішньої торгівлі послугами регіонів України та роль торгівлі послугами у забезпеченні конкурентоспроможності України

Основоположним документом, який забезпечує функціонування міжнародної торгівлі послугами, виступає Генеральна угода з торгівлі послугами, що входить на правах додатку до угоди про СОТ. Угода трактує торгівлю послугами як процес передачі послуг з території однієї країни на територію іншої країни. До сфери послуг відносять такі значні сектори економіки, як охорона здоров'я, туризм, освіта, будівництво, телекомунікації, транспорт, фінанси і ряд інших. Відповідно до класифікації СОТ, всі види послуг у міжнародній торгівлі поєднуються у 4 групи [6, с. 203], рис. 1.6:

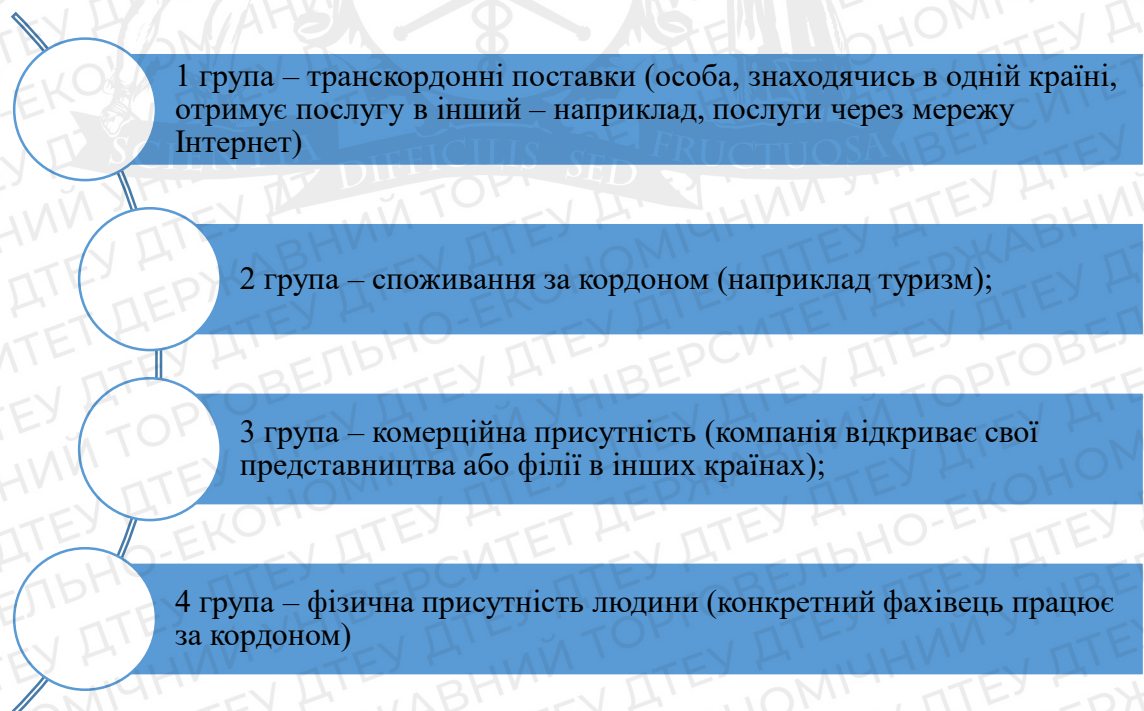

Рис. 1.6. Групи послуг в міжнародній торгівлі

Джерело: розроблено автором за даними [6]

В монографії колективу українських вчених підкреслюється, що: «Державна економічна, зокрема структурна, політика периферійних та напівпериферійних країн, що відстали в своєму розвитку від передових економік світу, має вибудовуватися не стільки на досвіді цих передових високорозвинених економік, скільки на врахуванні факторної наділеності власної національної економіки та використанні порівняльних переваг, зокрема й тих, що пов'язані з відсталістю (надлишкова й дешева робоча сила, потенціал агросектора, малого та середнього підприємництва, наявність великої кількості кваліфікованих фахівців у сфері ІТ, багато з яких мають досвід роботи в інноваційних проєктах тощо. За оцінками міжнародної компанії GlobalLogic, в Україні налічується близько 180 тис. кваліфікованих ІТ-фахівців, причому у період 2015–2020 рр. їхня кількість зростає вдвічі). Саме підприємствам із наявними порівняльними перевагами – незалежно від того, належать вони до першого чи шостого технологічного укладу, – держава має надавати додаткові стимули (кредитні, інфраструктурні тощо) з метою їх виходу на зовнішній ринок, залучення іноземних інвесторів, трансферу технологій» [5, с. 40]. Таким чином конкурентоспроможність країни визначається порівняльними перевагами. Умови зовнішньої конкурентоспроможності торгівлі послугами доцільно визначити за допомогою розрахунку індексу порівняльних конкурентних переваг (RCA) та індексу симетричних порівняльних конкурентних переваг (RSCA), які обчислюються за формулами: Індекс виявлених порівняльних переваг RCA_{ij} (revealed comparative advantage) розраховується за формулою:

$$RCA_{ij} = \frac{\frac{x_{ij}}{X_i}}{\frac{x_{aj}}{X_a}}, \quad (1.1)$$

де x_{ij} – експорт послуги j з країни i ;

X_i – загальний експорт послуг країни i ;

x_{aj} – загальний світовий експорт послуги j ;

X_a – загальний світовий експорт послуг.

Позитивна величина цього індексу означає, що країна i має порівняльну перевагу. Якщо країна i є чистим експортером, то вона більше експортує в порівнянні з сукупністю всіх галузей, однак індекс RCA повинен завжди бути симетричним. Якщо RCA , коливається від нуля до одиниці, то індекс відображає відсутність спеціалізації, а ті послуги які приймають значення від 1 до ∞ саме й представляють спеціалізацію крани у виробництві та експорті послуг. Щоб зробити цей індекс симетричним К.Лаурсен запропонував розраховувати індекс виявлених симетричних порівняльних переваг ($RSCA$) за формулою:

$$RSCA_{ij} = (RCA_{ij} - 1) / (RCA_{ij} + 1) \quad (1.2)$$

Від'ємна величина індексу відображає порівняльну втрату експортерів, або відсутність спеціалізації в експорті послуги [8, с. 226].

На основі обрахованих індексів експорту послуг, українська дослідниця Н. Костенко запропонувала побудову стратегічної матриці з 6-ти квадрантів, де кожний квадрант має свої обмеження по індексах та умови зовнішньої торгівлі, рис. 1.7.

<p>III Стратегія експортної орієнтації</p> $0,5 \leq RCA \leq 0,99$ $0 \leq RSCA < 0,3$	<p>II Стратегія експортної спеціалізації</p> $1 \leq RCA \leq 2,99$ $0,3 \leq RSCA < 0,6$	<p>I Стратегія експортної експансії</p> $3 \leq RCA < \infty$ $0,6 \leq RSCA < 1$
<p>VI Стратегія імпортозаміщення або імпорту</p> $0 \leq RCA \leq 0,19$ $-1 \leq RSCA < -0,9$	<p>V Стратегія індустріалізації або емуляції</p> $0,2 \leq RCA \leq 0,29$ $-0,9 \leq RSCA < -0,7$	<p>IV Стратегія міжгалузевого співробітництва</p> $0,3 \leq RCA \leq 0,49$ $-0,7 \leq RSCA < 0$

орієнтація на експорт			орієнтація на імпорт

Рис. 1.7. Матриця зовнішньоторговельного потенціалу країни

Джерело: [9, с. 245]

На основі формул 1.1 та 1.2 та даних Міжнародного торговельного центру (ІТС) Міжнародної торговельної палати TradeMap нами розраховані індекси, які зведено в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Індекси конкурентоспроможності експорту послуг за 2021 рік

Послуги	Україна	Світ	RCA	RSCA	Питома вага,%
Всі послуги	18631000	6033030000	x	x	
Телекомунікаційні, комп'ютерні та інформаційні послуги	7 107 000	889 774 000	2,586	0,442	38,1
Транспортні послуги	5 016 000	1157131000	1,404	0,168	26,9
Інші бізнес-послуги	3 071 000	1 577 863 000	0,630	-0,227	16,5
Виробничі послуги на фізичних ресурсах, що належать іншим	1 528 000	126 651 000	3,907	0,592	8,2
Подорожі	950 000	598095000	0,514	-0,321	5,1
Державні товари та послуги	322 000	76631000	1,361	0,153	1,7
Послуги з технічного обслуговування та ремонту	299 000	87061000	1,112	0,053	1,6
Фінансові послуги	103 000	628306000	0,053	-0,899	0,6
Персональні, культурні та рекреаційні послуги	94 000	95088000	0,320	-0,515	0,5
Плата за використання інтелектуальної власності	69 000	448922000	0,050	-0,905	0,4
Будівництво	52 000	100937000	0,167	-0,714	0,3
Страхові та пенсійні послуги	20 000	180723000	0,036	-0,931	0,1

Джерело: розраховано автором на основі даних [25]

На основі обчислених індексів нами побудовано рис. 1.8.

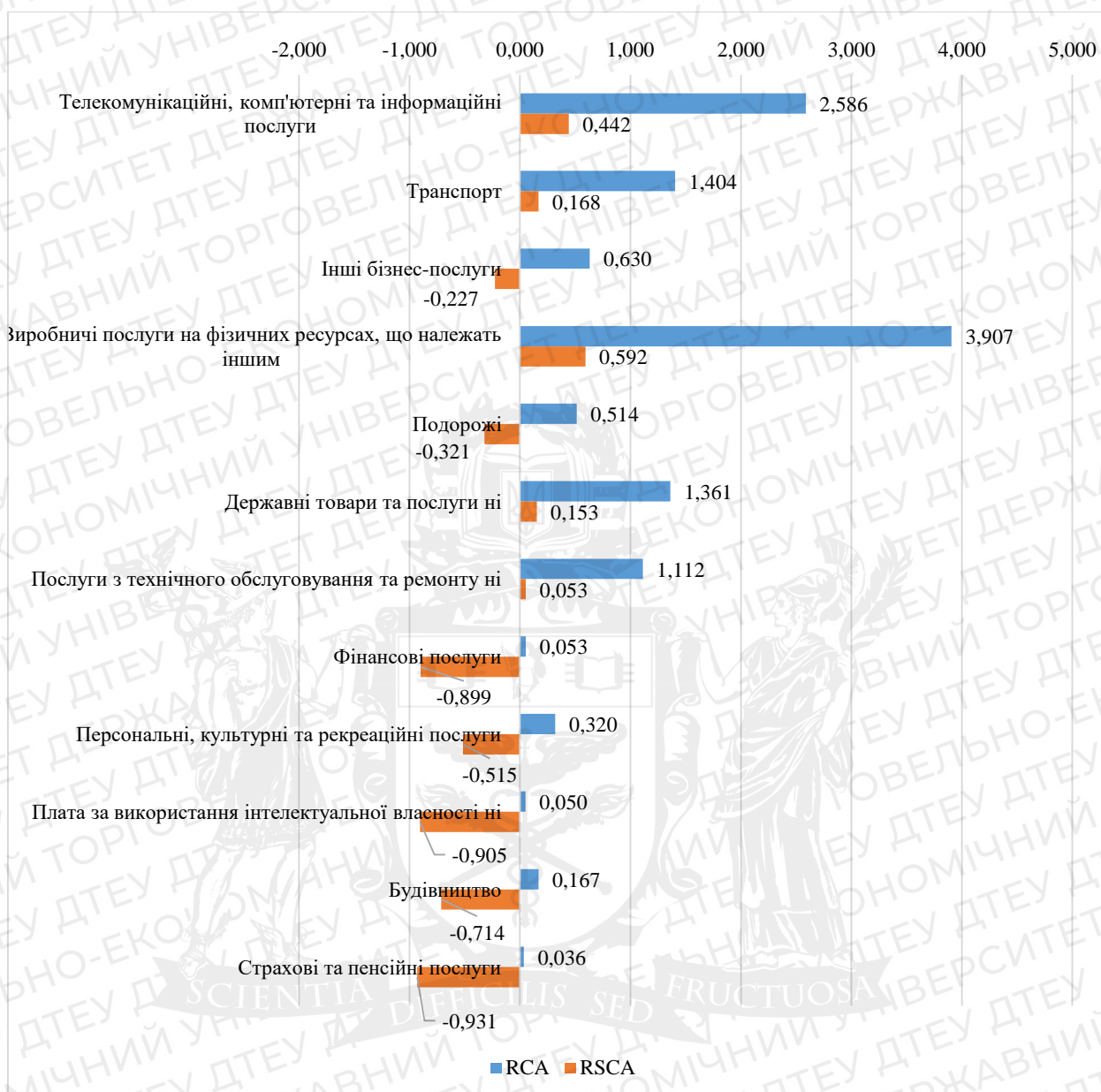

Рис. 1.8. Індеси порівняльних переваг експорту послуг України за 2021 рік

Джерело: розроблено автором на основі даних [25]

Відповідно даних рис. 1.8, ми бачимо, що позитивне значення індексу RSCA відображає високий рівень конкурентоспроможності країни, а від'ємні значення показують відсутність конкурентоспроможності експорту послуг на міжнародному ринку.

Матриця зовнішньоторговельного потенціалу України в сфері послуг побудована нами на основі розрахунків відображена на рис. 1.9.

<p>III <i>Стратегія експортної орієнтації</i></p> <p>Транспортні послуги Послуги з технічного обслуговування та ремонту</p>	<p>II <i>Стратегія експортної спеціалізації</i></p> <p>Телекомунікаційні, комп'ютерні та інформаційні послуги Державні товари та послуги</p>	<p>I <i>Стратегія експортної Експансії</i></p> <p>Виробничі послуги на фізичних ресурсах, що належать іншим</p>
<p>VI <i>Стратегія імпортозаміщення або імпорту</i></p> <p>Фінансові послуги Плата за використання інтелектуальної власності Страхові та пенсійні послуги</p>	<p>V <i>Стратегія індустріалізації (емуляції)</i></p> <p>Будівництво</p>	<p>IV <i>Стратегія міжгалузевого співробітництва</i></p> <p>Інші бізнес-послуги Подорожі Персональні, культурні та рекреаційні послуги</p>

Рис. 1.9. Матриця зовнішньоторговельного потенціалу України в сфері послуг

Джерело: розроблено автором за даними [9, с. 245]

Зведені дані на рис. 1.9 в матриці зовнішньоторговельного потенціалу України до потужного експортного потенціалу відносяться виробничі послуги на фізичних ресурсах, Телекомунікаційні та ІКТ послуги, Державні товари та послуги, Транспорт та Послуги технічного обслуговування та ремонту.

На основі рекомендацій по квадрантах матриці, запропонованих Н. Костенко [9, с. 245] в квадрантах стратегій, орієнтованих на експорт. опишемо позиції послуг в матриці. До квадранту I (Стратегія експортної експансії) відносяться Виробничі послуги на фізичних ресурсах. Ці послуги мають високий рівень конкурентоспроможності на закордонних ринках, знаходяться в сильній конкурентній позиції. Умовами утримання високих позицій є впровадження сучасних технологічних процесів та інновацій. Дані послуги потребують розробки сучасних маркетингових інструментів просування на зовнішні ринки та адаптації виробничих послуг під вимоги замовників. Стратегія просування послуги на зарубіжні ринки носить активний характер

й обов'язково потребує державної підтримки, задля збереження позицій на зарубіжних ринках. Виробничі послуги на фізичних ресурсах інших представляють значні торговельні потоки в обсягах експорту послуг (8,2%).

До квадранту II (Стратегія експортної спеціалізації) відносяться Телекомунікаційні та ІКТ послуги, питома вага яких складає 38,1% в загальному українському експорті послуг. Наведена стратегія відображає інтерес в експорті цих послуг не тільки підприємств, але й країни внаслідок кращих порівняльних можливостей, ніж на закордонних ринках, а саме інтелектуального потенціалу українських фахівців та їх високого освітнього рівня. Ці послуги мають також високі конкурентні позиції на швидко зростаючому світовому ринку ІКТ послуг. Експорт послуг обумовлено неспроможністю внутрішнього ринку поглинати великий обсяг даних видів послуг.

До квадранту III (Стратегія експортної орієнтації) відносяться Транспортні послуги та Послуги з технічного обслуговування та ремонту. Хоча Транспортні послуги займають 26,9% українського експорту, але в цілому забезпечують повільне зростання галузі через брак інвестицій, війну, окупацію та руйнування. Зростання послуг відбувається завдяки диференціації видів транспорту. Послуги стійко зберігають свої позиції у даному квадранті, завдяки наявності стійкого попиту з боку зовнішніх ринків. Стійкість показників забезпечується високими значеннями порівняльних переваг.

Інші квадранти відносяться до стратегій, орієнтованих на імпорт, й щоб підвищити їх експортний потенціал треба зробити багато кроків.

До квадранту IV (Стратегія міжгалузевого співробітництва із країнами-партнерами) відносяться Інші бізнес-послуги (16,5%), Подорожі (5,1%), Персональні, культурні та рекреаційні послуги (0,5%). Послуги знаходяться в сильній конкурентній позиції якщо виробляються на умовах міжгалузевого співробітництва з країнами-партнерами. Компанії повинні шукати перспективні напрямки зростання та використання можливостей на зростаючих ринках даних послуг, оскільки вони мають певний потенціал.

Стратегія вимагає пошуку вертикальної та горизонтальної диверсифікації з країнами-партнерами, як це було у залученні в Україну туристів з ОАУ, Саудівської Аравії в Київ, Львів, Одесу та Прикарпаття у 2021 році з адаптацією під менталітет арабських споживачів.

До квадранту V (Стратегія індустріалізації або емуляції) відноситься Будівництво. Послуги мають потенціал покращення своїх позицій завдяки емуляції, або перейняттю кращого світового техніко-технологічного досвіду країн. Використання передового досвіду дозволяє створити сучасну індустріальну базу щодо виробництва даних послуг, наприклад 3D будівництво.

Отже, наведений матричний підхід дає змогу визначити стратегічні напрямки реалізації експортного потенціалу регіонів України в експорті послуг з урахуванням міжнародної конкурентоспроможності.

РОЗДІЛ 2. ВИБІР ПОТЕНЦІЙНИХ НАПРЯМІВ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПОСЛУГАМИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

2.1. Оцінка потенційних можливостей зовнішньої торгівлі послугами регіонів України

На сучасному етапі ринок послуг в Україні розвивається дуже динамічно, але за думкою українських вчених О. Карандюк та М. Пеценко в умовах сьогодення за наявності великого різноманіття маркетингових інструментів проблеми ринку послуг постають у новому баченні. Тому саме цей ринок вимагає сьогодні особливо ретельної уваги від компаній, якщо вони планують працювати ефективно та виходити на світові ринки [6, с. 203].

В світовій практиці ефективну допомогу у виході на зовнішні ринки надає Міжнародна торговельна палата та її представництва в 194 країнах. В Україні вона представлена Асоціацією «Український Національний комітет Міжнародної торговельної палати (ICC Ukraine)», м. Київ. ICC розробляє правила ведення бізнесу, які використовуються суб'єктами господарювання світу у міжнародному та внутрішньому співробітництві, зокрема: Incoterms®, типові міжнародні комерційні договори, уніфіковані правила щодо застосування інструментів торгового фінансування, практики арбітражу тощо.

Український національний комітет Міжнародної Торгової Палати (ICC Ukraine) — перший національний комітет на території країни. Створений у 1998 році, і сьогодні об'єднує національні підприємства та компанії-нерезиденти, які представляють великий та середній бізнес. Принципові переваги ICC Ukraine – це партнерські взаємини із Національними комітетами Світової організації бізнесу (The World Business Organization) у 94 країнах світу для сприяння міжнародній торгівлі, опанування нових ринків, пошуку партнерів та залучення інвестицій.

Головний напрямок діяльності ICC Ukraine – міжнародне співробітництво, створення умов для інтеграції українського бізнесу до міжнародної бізнес – спільноти [18].

В умовах військової агресії росії проти України Український національний комітет Міжнародної Торгової Палати може зіграти основну координуючу функцію щодо залучення зовнішніх ресурсів у повоєнному відновленні інфраструктури країни та поступового збільшення експорту та імпорту послуг.

Задля оцінки потенційних можливостей зовнішньої торгівлі послугами регіонів України та розробки рекомендацій необхідно визначити конкурентоспроможність регіонів України в зовнішній торгівлі послугами.

Коефіцієнт зовнішньоторговельної конкурентоспроможності розраховується за формулою:

$$K_k = E - I / E + I \quad (2.1)$$

На основі проведених розрахунків нами побудовано рис. 2.1.

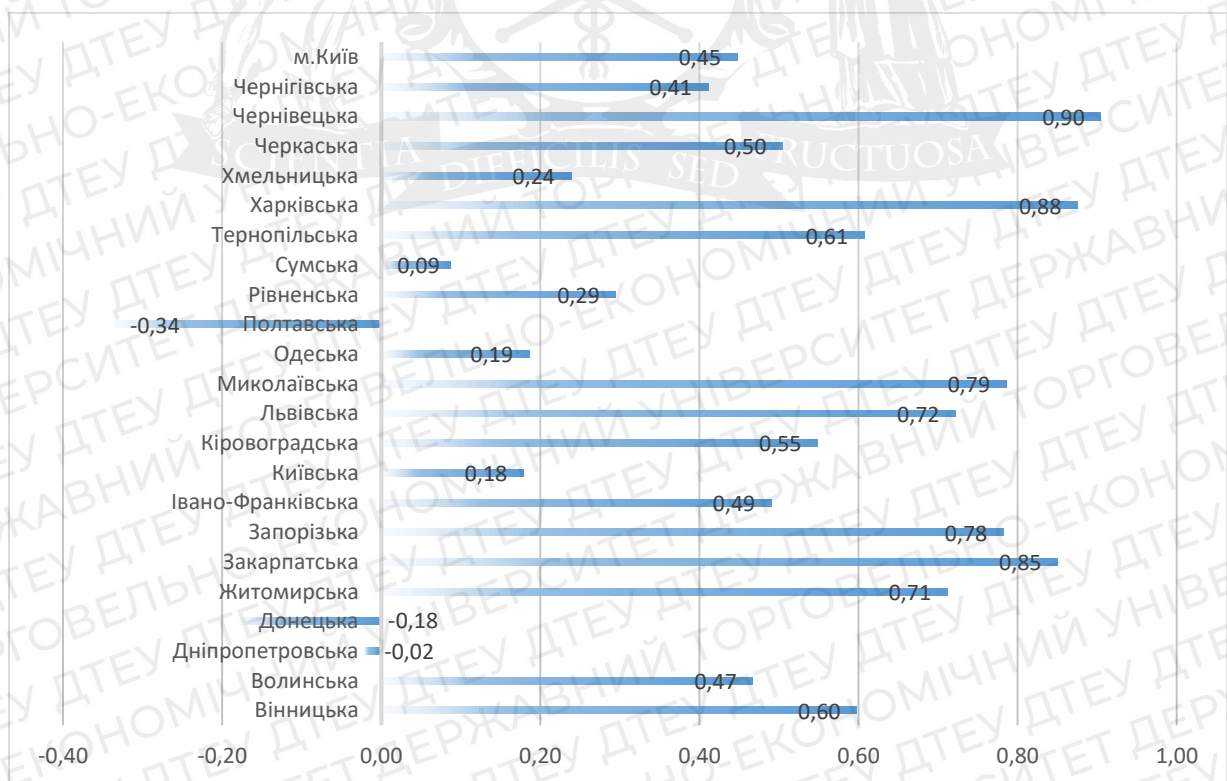

Рис. 2.1. Коефіцієнт зовнішньоторговельної конкурентоспроможності регіонів України в торгівлі послугами за 2021 рік

За даними рис. 2.1 найвищі коефіцієнти мали прикордонні регіони, а саме Чернівецька, Харківська, Закарпатська, що відображає їх позиції в наданні транспортних послуг. Донецька, Полтавська та Дніпропетровська області мають від'ємний коефіцієнт.

Проведений аналіз показав важливість для української економіки експорту ІКТ послуг, транспортних послуг та туристичних подорожей. Аналіз коефіцієнтів конкурентоспроможності показує важливість експорту транспортних послуг для української економіки.

Інформація щодо кількості ІТ-компаній в Україні суттєво різняться. Держстат надає дані про 8,8 тис. діючих юридичних осіб з ІТ-КВЕДами у 2021 р., які у порівнянні з 2017 роком (6,3 тис.) збільшилися на 39,7% [19].

За 2016-2021 роки частка експорту комп'ютерних послуг у ВВП зростає з 1,8% до 3,5%, а в експорті послуг – з 13,4% до 37,8%. Відповідно кількісні показники обсягів експорту комп'ютерних послуг та темпи зростання ринку відображені на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Динаміка обсягів експорту комп'ютерних послуг та темпи зростання ІТ-ринку за 2015-2021 роки

Джерело: [22]

За даними рис. 2.2, ми спостерігаємо стійке зростання обсягів експорту комп'ютерних послуг на 17-38 % щорічно, що значно вище середніх показників по інших галузях.

Географічна структура експорту ІТ-послуг представлена на рис. 2.2.

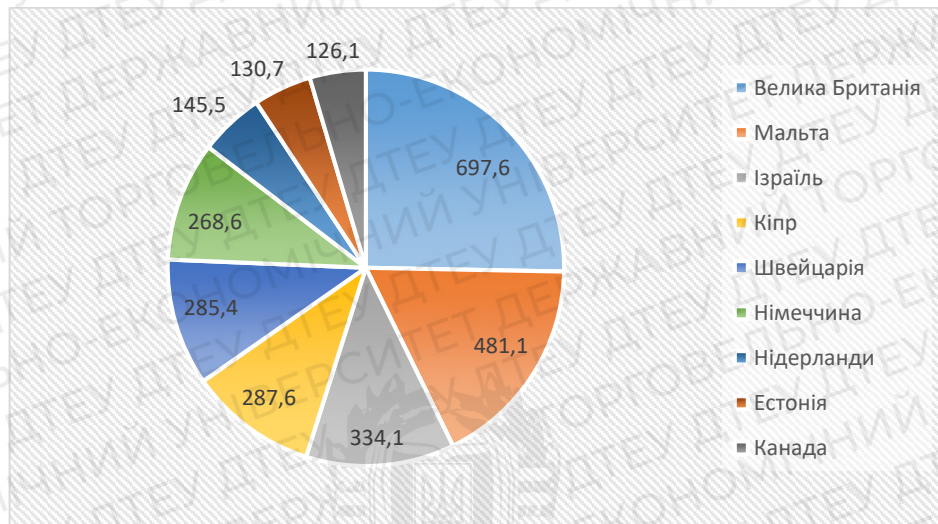

Рис. 2.3. Географічна структура експорту ІТ-послуг за 2021 рік, млн. дол. США

Джерело: [22]

Активний розвиток ІТ-галузі стимулював зростання кількості підготовки ІТ-фахівців. Щороку традиційна ІТ-освіта готує 16-17 тис. бакалаврів. У 2022 р. кількість випускників зменшилась через повномасштабне вторгнення, адже частина студентів вимушено призупинила навчання. Ринок компаній було структуровано в регіональні кластери, а саме: Kharkiv IT Cluster, IT-Association Vinnytsia, Odesa IT Family, Kyiv IT Cluster (Київ та область), IT Dnipro Community, Cherkasy IT Cluster, Ternopil IT Cluster, Konotop IT-Cluster, IT Cluster «Chernivtsi IT Community», Chernihiv IT Cluster, IT Cluster Khmelnytskyi, MARIUPOL IT-CLUSTER, Lviv IT Cluster. Ринок суттєво просів у 2022 р., після повномасштабного вторгнення із-за релокації підприємств та через окупацію Маріуполя.

Фахівці Європейської спілки транспортників України відмічають сучасну тенденцією розвитку ринку транспортних послуг, що поєднує інтереси всіх учасників ринку, є формування міжнародних транспортно-термінальних систем вантажних перевезень, де базовими елементами управління товарними потоками стають логістичні центри. Розробки вітчизняних вантажоперевізників свідчать про доцільність створення у вузлі

Чоп-Захонь міжнародного логістичного центру (де зосереджені потужні термінали, склади, перевантажувальні комплекси та інша транспортна інфраструктура для комплексної обробки значних обсягів експортно-імпорتنних та транзитних вантажів), що можна оцінювати як новий реальний механізм інтеграції транспортних послуг української залізниці до ринку послуг залізничного транспорту країн Європи [20].

Іншою сферою для України є розвиток туристичної галузі. Президент Всесвітньої ради з туризму та подорожей (WTTC) Глорія Гевара вважає, що туристична галузь може понести втрати від пандемії у розмірі 22 млрд дол. США або більше 20 млрд євро. Зроблені нею прогнози базуються на попередніх розрахунках WTTC, проведених спільно з Oxford Economics, що враховують досвід криз у сфері міжнародного туризму минулих років, викликаних епідеміями SARS та H1N1 [28].

Таким чином, проведена оцінка показує важливість повоєнного відновлення регіонів України та їх відбудови, що дасть змогу розвивати експорт основних послуг: ІКТ-послуги, транспортні послуги та подорожі.

2.2. Обґрунтування потенційних напрямів зовнішньої торгівлі послугами регіонів України

Потенційні напрямки зовнішньої торгівлі послугами виявимо за результатами економіко-математичного моделювання. За залежний показник (Y) візьмемо номінальний ВВП України, за незалежні (X1-X14) показники експорту послуг, які вказано в додатку Б. Хронологічні рамки моделі визначені 2005-2021 роками. Похідні дані для моделі взяти за матеріалами UNCTAD та TradeMap від Міжнародного Центра Міжнародної торговельної палати.

Результати обчислення коефіцієнтів множинної регресії наведено в табл.

2.2. Значення $R^2 0,9945$, що дає змогу сказати, що обрані показники пояснюють 99,45% залежності факторів.

Результати множинної регресії

Показники		Коефіцієнти
Y-пересечіння	Номінальний ВВП України	42586855,04
Перемінна X 1	Телекомунікаційні послуги	-14,32
Перемінна X 2	Комп'ютерні послуги	9,85
Перемінна X 3	Інформаційні послуги	147,33
Перемінна X 4	--- Інші види транспорту (крім морського та повітряного)	3,29
Перемінна X 5	--- Повітряний транспорт	-19,62
Перемінна X 6	--- Морський транспорт	-33,47
Перемінна X 7	--- Поштові та кур'єрські послуги	-5,57
Перемінна X 8	--- Технічні, торговельні та інші бізнес-послуги	20,25
Перемінна X 9	--- Професійні та управлінські консультаційні послуги	66,35
Перемінна X 10	--- Дослідження та розробки (R&D)	-0,03
Перемінна X 11	Виробничі послуги на фізичних ресурсах, що належать іншим	-14,39
Перемінна X 12	Подорожі	22,94
Перемінна X 13	Державні товари та послуги	-56,00
Перемінна X 14	Послуги з технічного обслуговування та ремонту	81,83

Джерело: розраховано автором

За результатами моделювання з даних табл. 2.2 можемо визначити пріоритети щодо відновлення експорту послуг у повоєнний період, а саме:

1. найвищий позитивний вплив мають Інформаційні технології – 147,33, отже для України найважливішим напрямком є розробка та експорт програмного забезпечення, оскільки Україна має високі порівняльні переваги завдяки якості інтелектуального потенціалу та його рівню освіти;

2. Послуги з технічного обслуговування та ремонту – 81,33, оскільки Україна має потужності, а також набула новий досвід в технічному обслуговуванні;
3. Професійні та управлінські консультаційні послуги – 66,35, оскільки Україна набула досвід та навички у використанні військової техніки;
4. Подорожі – 22,94, отже Україна може швидко у повоєнний період відновити туристичні потоки, оскільки має абсолютні переваги рекреаційного комплексу;
5. Технічні, торговельні та інші бізнес-послуги – 20,25, оскільки Україна має порівняльні переваги у космічній, авіаційній, військовій сферах;
6. Комп'ютерні послуги - 9,95, оскільки Україна має порівняльні переваги у відповідних розробках;
7. Трубопровідний, залізничний та автомобільний транспорт – 3,29, оскільки Україна має розгалужену транспортні мережу та відповідну інфраструктуру.

За нашими міркуваннями, вказані сфери за мірою убування потребують відповідної реорганізації галузей. Інші показники є від'ємними, й чим більший коефіцієнт, тим більше галузь буде вимагати модернізації та відповідних інвестицій.

8. Дослідження та розробки (R&D) – -0,03, оскільки Україна має відповідні розробки, особливо у військовій сфері;
9. Поштові та кур'єрські послуги – - 5,57, оскільки Україна вже проводить географічну диверсифікацію послуг;
10. Телекомунікаційні послуги – -14,32, оскільки потрібні інвестиції в обладнання 4G та 5G;
11. Виробничі послуги на фізичних ресурсах, що належать іншим – - 14,39, оскільки потрібні інвестиції у відновлення фізичних ресурсів;
12. Повітряний транспорт – - 19,62, оскільки Україні потрібно відновлювати аеропорти та інші основні фонди (інфраструктура, літаки), що вимагає достатньо великий обсяг інвестицій;

13. Морський транспорт – -33,47, оскільки ця галузь у відновленні портів Маріуполя, Бердянська, Миколаєва, Очакова, Одеси потребує найбільше інвестицій, залучення донорських коштів від інших країн та міжнародних організацій. Цей вид транспорту та послуг вимагатимете найбільше часу для відновлення.

За дослідженнями Всесвітнього економічного форуму перше місце серед галузевих можливостей отримання високого доходу посідають інформаційні та технологічні послуги, що відображає центральне значення Четвертої промислової революції на ринках. Відповідно дослідження Grand View Research було проведення сегментування глобального ринку професійних ІТ-послуг за наступними критеріями на основі типу, розгортання, розміру підприємства, кінцевого використання та регіону. У відповідності з моделлю розгортання ІТ-послуг розрізняють компанії, які надають: проектно-орієнтовані послуги, послуги ІТО, ІТ-підтримка та послуги з навчання, послуги корпоративних хмарних обчислень [23]. Сучасний український ІТ-простір налічує більше ніж 1600 компаній. Локомотив його розвитку – людський капітал. У 2020 р. 50 найбільших ІТ-компаній України забезпечували роботою понад 68,4 тис. ІТ-спеціалістів і на ринок праці виставили ще 3,6 тис. вакансій. За 2017–2020 рр. чисельність ІТ-фахівців у ТОП-50 ІТ-компаніях України зросла на 52,4 % [21]. Отже, експорт ІКТ-послуг зростає навіть в умовах війни, відповідно буде спостерігатися експоненціальне зростання й надалі.

За часів набуття незалежності Україна отримала конкурентні переваги в експорті транспортних послуг, оскільки отримала розгалужену систему трубопроводів, енергопостачання, залізних та автомобільних доріг, аеропортів та морських портів.

Залізнична мережа України достатньо гарно розвинена. Крім того, до повномасштабного вторгнення країна була на шляху до модернізації інституційної нормативно-правової бази, маючи на меті запровадити надання послуг у сфері залізничного сполучення на конкурентних засадах. Державна

залізнична система керується вертикально інтегрованим державним акціонерним товариством «Укрзалізниця». Компанія відповідає за управління та забезпечення послуг з перевезення пасажирів та вантажу на залізничних шляхах довжиною більше 23 000 кілометрів (приблизно 14 300 миль), понад 1700 станціях, а також за всю супутню інфраструктуру. За довжиною залізничних колій, що проходять територією України, залізнична мережа країни посідає 13 місце у світі [4, с. 240].

Українські порти зазнали відносно більше пошкоджень порівняно з іншими об'єктами транспортної інфраструктури. Більше того, після війни обмеження роботи портів Азовського моря можуть зберігатися. Після закінчення війни ми будемо спостерігати зростання попиту на залучення приватних інвестицій у портову інфраструктуру – враховуючи те, що відбувалося до вторгнення, ми можемо очікувати на розвиток державно-приватного партнерства у цій галузі. Іноземні фахівці вважають, що найліпшою інституційною моделлю для портів, виходячи з європейського досвіду, буде відділення інфраструктури від послуг. До повномасштабного вторгнення авіаційна галузь України була успішно інтегрована в європейську авіаційну екосистему [4, с. 236].

Надання Україні Європейською Радою 2[червня 2022 р. статусу кандидата в члени ЄС спонукало до пришвидшення євроінтеграційних реформ в усіх сферах.

На реалізацію завдання забезпечення належного рівня захисту прав інтелектуальної власності ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства» (№ 816-IX від 21.07.2020). Закон спрямовано на забезпечення виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції в частині узгодження вимог чинного законодавства України щодо охорони прав на винаходи і корисні моделі із правом Європейського Союзу. 2021 р. Управління інтелектуальної власності ЄС (EUIPO) підписало Меморандум про взаєморозуміння з Державним підприємством «Український інститут

інтелектуальної власності» (Укрпатент), що виконує функції Національного органу інтелектуальної власності, для забезпечення можливості розвитку тісніших двосторонніх зв'язків, обміну досвідом і практиками у сфері управління інтелектуальною власністю та підтримки користувачів інтелектуальної власності [13, с. 35].

З метою забезпечення міжнародної співпраці у сфері інноваційної та науковотехнічної діяльності, сприяння участі науковців, малих та середніх підприємств у Рамковій програмі Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та інтеграції України до європейського дослідницького та інноваційного простору ратифіковано Угоду (у формі обміну нотами) між Україною та Європейським Союзом про відновлення дії Угоди між Україною та Європейським Союзом про відновлення дії Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво (Закон України від 15.07.2021 № 1673-IX) та на 23-му саміті Україна – ЄС (12.10.2021) підписано Угоду між Україною, з однієї сторони, і Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії, з іншої сторони, про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та Програмі з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021–2025), комплементарній до Рамкової програми з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» Інформаційна довідка Міністерства економіки України «Про хід виконання Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14.09.2020 № 392».

Проведене ранжування в пріоритетах щодо відновлення галузей щодо експорту послуг обґрунтовані наявністю компаративних переваг, які полягають в наявності інтелектуального потенціалу, транспортної інфраструктури, укладанням Договору щодо інтеграції з ЄС.

2.3. Рекомендації щодо покращення зовнішньої торгівлі послугами регіонів України

В сучасних умовах Асоціація «Український національний комітет Міжнародної торговельної палати» повинна співпрацювати з Національним інститутом стратегічних досліджень, Київською школою економіки, галузевими спілками та асоціаціями, міжнародними донорами та міжнародними організаціями задля виявлення проблем та перспектив відновлення економіки регіонів України.

Складні умови військової агресії, наслідки пандемії для України стали підставою для ґрунтовного вивчення стану економіки та її повоєнного відновлення як українськими так і зарубіжними фахівцями.

В сфері ІКТ основними функціями програмного забезпечення для професійних послуг є керування рахунками та витратами, розподіл ресурсів, керування проектами та автоматичне виставлення рахунків. Програмне забезпечення також відіграє динамічну роль у встановленні надійного зв'язку між внутрішніми зацікавленими сторонами бізнесу, автоматизації кількох трудомістких завдань, збільшенні прибутку.

Але є важливі для позитивного 2023 року, є успішний запуск нових бізнес-напрямків і повернення до нормальних економічних умов, коли інфляція зменшується, а проблеми з ланцюгом поставок зменшуються. Можна стверджувати, що ці два чинники взаємозалежні, враховуючи, що груба макроекономіка може вважатися поганим середовищем для нових бізнес-починків. Але це не завжди так. Характерною рисою багатьох фірм, які добре переносять загальну економічну рецесію, є їхня схильність подвоювати інвестиції в нові речі. І нова лінія бізнесу не обов'язково означає нові продукти для продажу. Це може відображати перехід до іншої бізнес-моделі [22].

Задля забезпечення економічного зростання через торгівлю ІКТ-послугами країнам варто впроваджувати такі заходи з підтримки ІКТ: підтримка інновацій передбачає передусім державне фінансування НДДКР у науці та бізнесі (зокрема через податкові кредити) та побудову національної

стартап-екосистеми (державні інкубатори, акселератори та технопарки) з метою прискорення процесів розробки інновацій в ІКТ та їхньої комерціалізації; освіта та професійна підготовка спеціалістів – включення ІКТ-навичок у програми середньої та вищої освіти, фінансування тренінгів з підвищення кваліфікації та інших освітніх проєктів, візові програми для залучення закордонних талантів; підтримка інвестицій – податкові та/або адміністративні пільги, гранти та цільове фінансування стартапів і державні гарантії для отримання кредитів [10, с.118].

Стимулювання українських транспортних організацій до роботи на міжнародних ринках транспортних послуг необхідно здійснювати за такими основними напрямками:

- лібералізація економічних умов ведення бізнесу, перш за все лібералізація за рівнем оподаткування українських перевізників на тих сегментах ринку, де вони зазнають конкурентного тиску через вжиття протекціоністських заходів іншими державами або з боку флотів країн відкритої реєстрації;
- створення для вітчизняних міжнародних перевізників не менш сприятливих режимів під час виконання митних і прикордонних процедур, ніж для перевізників інших країн;
- створення умов для придбання українськими перевізниками сучасної транспортної техніки, що забезпечує не тільки конкурентоспроможність на міжнародних ринках, але й принципову доступність цих ринків для вітчизняних операторів;
- розробка механізмів оперативного реагування тоді, коли українські перевізники зазнають дискримінації за кордоном;
- підвищення ефективності механізмів національного регулювання сегментів ринку міжнародних перевезень у разі запровадження двосторонньої дозвільної системи;

– проведення злагодженої активної транспортної політики в міжнародних організаціях, що регламентують входження в міжнародні ринки транспортних послуг;

– розробка і вжиття заходів стимулювання вітчизняних вантажовідправників до використання договорів поставки на базисних умовах, що передбачають перевезення експортних вантажів вітчизняними транспортними організаціями [3, с. 27].

Окремо слід розглянути транспортний потенціал. Іноземні фахівці вважають найважливішим проектом, який потрібно реалізувати для української залізниці після закінчення війни, є зменшення ширини колії до стандартної 1435 мм. Цей проект принесе подвійну користь. По-перше, стандартна ширина колії сприятиме торговельним зв'язкам України з Європейським Союзом, який вже є і залишатиметься головним торговельним партнером країни після війни [4, с. 242].

Припустимо, для зміни ширини колії потрібна буде сума, еквівалентна 7,5% вартості будівництва залізниці, тоді ми отримуємо вартість в межах від 1,9 до 5,6 млн доларів США за кілометр для переходу на стандартну ширину колії. Загальна вартість зміни колії всієї системи становитиме від 43,7 до близько 130 млрд дол. США. Якщо розподілити цю суму щонайменше на 10 років (15-20 років будуть більш реалістичним строком для цього проекту), то загальні витрати виглядають посильними. Заміна або модернізація локомотивів і рухомого складу потребуватиме додаткових витрат, які наразі важко оцінити. Теоретично, цифра буде так само в межах десятків мільярдів. Наприклад, у 2020 році Україна експлуатувала парк, який нараховував приблизно 1 700 електровозів. Вартість заміни всіх електровозів на нові становитиме до 10 млрд доларів США [4, с. 244].

Для мережі автомобільних доріг України знадобляться приватні інвестиції (найвірогідніше, за допомогою тієї чи іншої форми державно-приватного партнерства), відповідно інвестори будуть лобіювати запровадження плати для користувачів, тому плата за проїзд автомобільними

дорогами буде найефективнішим засобом оплати за користування. Необхідно раціональне економічне регулювання роботи операторів автомобільних доріг із застосуванням механізмів стимулюючого регулювання, щоб забезпечити ефективність, при цьому дотримуючись заздалегідь визначених стандартів якості послуг [4, с. 236].

Напередодні повномасштабного вторгнення Україна інвестувала значну суму коштів у покращення дорожньої інфраструктури. Проект «Велике будівництво», розпочатий у 2019 році, спрямував 5,3 млрд доларів США в будівництво доріг та автомагістралей. Ще одним помітним досягненням у сфері інвестицій в дорожню інфраструктуру є Програма державно-приватного партнерства у дорожній галузі, розпочата в жовтні 2020 року Міністерством інфраструктури України за підтримки Світового Банку, Глобального Інфраструктурного Фонду G20, Міжнародної фінансової корпорації.²⁰⁴ Метою програми було залучення приватних коштів в обсязі 9 млрд доларів США на відновлення та обслуговування 4 500 км автомобільних доріг. Програму можна буде використати після війни як інструмент для залучення коштів приватного сектору на реконструкцію доріг [4, с. 248].

У світі існують декілька схем фінансування автомобільних доріг. Найбільш поширеним способом фінансування дорожньої інфраструктури залишається оподаткування автомобілістів (у тому числі збори за реєстрацію автомобілів та податки на пальне [4, с. 249].

Після закінчення війни для відбудови декількох пошкоджених аеропортів потрібні будуть значні інвестиції в інфраструктуру. Кошти приватного сектору можна залучити на умовах або приватизації, або концесії. Останнім часом договори концесії набувають популярності у Східній Європі, тому засвоєння цього досвіду для української авіаційної галузі не буде надважким завданням [4, с. 236].

У жовтні 2021 року Україна і ЄС підписали Угоду про спільний авіаційний простір [4, с. 254]. Альтернативним шляхом для залучення приватного сектору, при цьому зберігаючи державну власність, є підписання

договорів концесії для аеропортів. За останні два десятиріччя у Східній Європі вони стали досить популярними. Стандартними умовами таких контрактів передбачене залучення зовнішньої компанії або консорціуму для управління аеропортом протягом тривалого часу (до 20-30 років). Управляюча компанія здійснює концесійні платежі державі (яка зберігає право власності на аеропорт) і зазвичай бере на себе зобов'язання з відновлення інфраструктури аеропорту [4, с. 257]. Тому необхідний набір правил, які підвищують імовірність появи конкурентоспроможних міст і районів, щоб надати українцям, які живуть у містах, широкий спектр можливостей. Ці можливості допоможуть скоротити час повернення міського життя до нормального стану, зменшити суспільні витрати на проживання в містах, а також максимізувати суспільні вигоди та позитивний вплив міських агломерацій на прилеглі райони [4, с. 269].

Відповідно проведеного аналізу та спеціалізації регіонів нами побудована матриця експорту послуг, яка відображена в додатку В.

На основі узагальнених поглядів українських та зарубіжних вчених та профільних фахівців для Українського національного комітету МТП ми рекомендуємо наступне:

1. Розробити систему пільг для ІКТ сектору, транспортного сектору та сектору будівництва транспортної інфраструктури.
2. Відповідно матриці регіонів по експорту послуг спільно з галузевими асоціаціями розробити проекти державно-приватного партнерства.
3. Спільно з міжнародними донорами, МБРР, ЄБРР проводити заходи щодо залучення інвесторів в реалізації інфраструктурних проєктів.
4. Проводити щорічні семінари та кругли столи серед бізнес структур з питань відбудови економіки України у повоєнний час.
5. Розробити процедури концесії морських портів та аеропортів для зацікавлених компаній.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

В цілому слід узагальнити, що в зовнішній торгівлі важливим чинником стає географічна структура та структура імпорту та експорту послуг, яка дозволяє забезпечити економіку країни необхідними послугами та товарами.

В цілому імпорт та експорт послуг до України знизився на 35%, що обумовлено військовою агресією та розривом економічних зав'язків з країною-агресором, а також світовою пандемією. Аналіз структури послуг по імпорту показав зниження через скорочення подорожей, а експорт послуг зріс через експорт ІТ-технологій на 64%.

Нами розроблено матрицю зовнішньоторговельної конкурентоспроможності експорту послуг, яка визначає стратегії експорту. Негативний вплив на зовнішню торгівлю військової агресії росії проти України потребує достатньо великих іноземних інвестицій, грантів та запозичень на відбудову інфраструктури та на відновлення економічного зростання. Розроблена нами економіко-математична модель множинної регресії відображає вплив експорту послуг на ВВП України та дозволяє ранжувати відновлення галузей сфери послуг та відновлення інфраструктури завдяки інвестиціям та донорським коштам.

На основі узагальнених поглядів українських та зарубіжних вчених та профільних фахівців для Українського національного комітету МТП ми рекомендуємо наступне: розробити систему пільг для ІКТ сектору, транспортного сектору та сектору будівництва транспортної інфраструктури; відповідно матриці регіонів по експорту послуг спільно з галузевими асоціаціями розробити проекти державно-приватного партнерства; спільно з міжнародними донорами, МБРР, ЄБРР проводити заходи щодо залучення інвесторів в реалізації інфраструктурних проектів, проводити щорічні семінари та кругли столи серед бізнес структур з питань відбудови економіки України у повоєнний час; розробити процедури концесії морських портів та аеропортів для зацікавлених компаній.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Угода про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
2. Атаманчук З. А. Глобальні тенденції розвитку міжнародного туризму в структурі світового ринку послуг. *Бізнес Інформ*. 2020. №4. С. 21–27. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-4-21-27>
3. Боярчук А.І., Адвокатова Н.О. Сучасні тенденції розвитку міжнародного ринку транспортних послуг для міжнародного бізнесу. *Науковий Вісник Херсонського державного університету*. Серія економічні науки. 2018. Випуск 29. Частина 1. С. 23–29.
4. Відбудова України: принципи та політика. За ред. Ю. Городніченка, І. Сологуб, Б. ді Мадуро, 2022. 508 с. URL: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf
5. Глобалізаційні процеси у світовій економіці: виклики та можливості для України : колективна монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. О.О. Борзенко ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2022. 264 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/Globalizaciyniprosesy-u-svitoviy-economici.pdf>
6. Карандюк О. Г., Пеценко М. В. учасний стан та тенденції розвитку міжнародного ринку послуг. *Розвиток економіки та бізнес-адміністрування: наукові течії та рішення*: Матеріали II Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 21 жовтня 2021 р. Т. 2. Київ: Національний авіаційний університет, 2021. С.203-205. DOI: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/53910>
7. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ПОСЛУГ (КЗЕП). Київ, Державна служба статистики України. 2012. https://ukrstat.gov.ua/ukr/themes/11/theme_11.php
8. Костенко Н.В. Матричний метод визначення стратегій гео економічного розвитку. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*: Збірник наукових праць. Маріуполь: ДВНЗ «ПДТУ», 2013. Вип. 1, Т. 2. С. 245-246.

9. Костенко Н.В. Стратегії гео економічного розвитку країн в контексті міжнародних інтеграційних процесів / Наталія Валентинівна Костенко. Донецьк, ІППШ «Наука і освіта», 2014. 352 с.
10. Краснікова Н., Дзяд О., Гречин К. МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ ІКТ-ПОСЛУГАМИ: КЕЙС УКРАЇНИ ISSN 2616-6100. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2020. № 6 с. 118-120.
11. Милашко, О. Г. Статистичне дослідження стану та розвитку зовнішньої торгівлі України. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 1 (76). С. 191–202.
12. Міжнародна торгівля: конспект лекцій [Електронний ресурс]: навчальний посібник для студентів першого (бакалаврського) рівня спеціальності 073 «Менеджмент» / КПІ ім. Ігоря Сікорського; уклад.: К.О. Кузнецова, В.В. Чорній, О.С. Ченуша. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. 191 с.
13. Пріоритети забезпечення стійкості промисловості й аграрного сектору економіки України в умовах повномасштабної війни : аналіт. доп. / [О. В. Собкевич, А. В. Шевченко, В. М. Русан, Л. А. Жураковська] ; за ред. Я. А. Жаліла. – Київ : НІСД, 2023. – 49 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.04>
14. Редько, К. Аналіз структури міжнародної торгівлі України. *Економічний вісник НТУУ "Київський політехнічний інститут"*. № 18. 2021. С. 39-43.
15. Румянцев А.П. Тенденції розвитку міжнародної торгівлі послугами. Стратегія розвитку України. №1, 2017. С. 17-20. URL: <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/SR/article/view/14213>
16. Стратегічні орієнтири поглиблення торговельно-економічних відносин України з країнами Європейського Союзу в умовах Угоди про Асоціацію. Київ : Федерація роботодавців України. 2021. 96 с.

17. Федорова Н.Є., Огородник Р.П., Зюбанов Г.В. Україна на світовому ринку послуг: місце та перспективи розвитку. Проблеми системного підходу в економіці. ВИПУСК № 3(77)-1, 2020. С. 26-34.

18. Асоціація «Український національний комітет Міжнародної торговельної палати». URL: <https://iccua.org/o-nas/#history>

19. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/zed.htm

20. Європейська спілка транспортників України». URL: www.estu.com.ua/logistic%20center.html

21. Хронологія становлення та розвитку комп'ютеробудування в Україні. URL: <http://ua.uacomputing.com/stories/timeline/>.

22. Do IT Like Ukraine. IT Ukraine Association. URL: <https://itukraine.org.ua/files/reports/2022/DoITLikeUkraine2022.pdf>

23. IT Professional Services Market Size, Share & Trends Analysis Report By Type (Project-oriented Services, ITO Services, IT Support & Training Services), By Deployment, By Enterprise Size, By End-use, By Region, And Segment Forecasts, 2023 – 2030. URL: <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/it-professional-services-market>

24. C.6 Trade in Services Classifications. URL: <https://imf.org/Statistica/BMP6>

25. TradeMap. URL: https://www.trademap.org/Service_SelService_TS.aspx?nvpm=1%7c%7c%7c%7c%7c%7c%7cS00%7c1%7c3%7c1%7c2%7c2%7c1%7c5%7c1%7c1%7c1

26. UNCTADSTAT. URL: <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx>

27. World Travel & Tourism Council. URL: <https://www.wttc.org/>

ДОДАТОК А

Структура зовнішньої торгівлі послугами за видами у 2022 році

Найменування послуги згідно із КЗЕП	Експорт			Імпорт			Сальдо
	тис.дол. США	У % до 2021	у % до загального обсягу	тис.дол. США	У % до 2021	у % до загального обсягу	
1	2	3	4	5	6	7	8
Усього, у т. ч.	9166030,3	71,7	100,0	3015092,9	37,8	100,0	6150937,4
<i>Послуги з переробки матеріальних ресурсів</i>	921943,8	59,9	10,1	4228,1	42,3	0,1	917715,7
Послуги для переробки товарів з метою реалізації у внутрішній економіці	1609,3	24,7	0,2	1181,6	170,7	28,0	427,7
Послуги для переробки товарів з метою реалізації за кордоном	920334,5	60,1	99,8	3046,5	32,8	72,1	917288,0
<i>Послуги з ремонту та технічного обслуговування, що не віднесені до інших категорій</i>	129879,0	42,9	1,4	47042,9	61,4	1,6	82836,1
<i>Транспортні послуги</i>	2963197,0	63,6	32,3	1040300,3	58,5	34,5	1922896,7
Послуги морського транспорту	256081,2	41,5	8,6	416961,6	69,8	40,1	-160880,4
Послуги річкового транспорту	48438,8	133,0	1,6	к/с	к/с	к/с	к/с
Послуги повітряного транспорту	374149,2	35,8	12,6	171404,2	30,2	16,5	202744,9
Послуги залізничного транспорту	145433,9	31,5	4,9	116790,9	43,2	11,2	28643,0
Послуги автомобільного транспорту	406670,3	98,4	13,7	223767,9	94,6	21,5	182902,4
Послуги трубопровідного транспорту	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с
Інші допоміжні та додаткові транспортні послуги	202608,0	57,7	6,8	82365,9	169,9	7,9	120242,2
Послуги поштової та кур'єрської служби	к/с	к/с	к/с	24008,9	42,6	2,3	к/с
<i>Послуги, пов'язані з подорожами</i>	146248,6	42,6	1,6	188331,9	11,8	6,3	-42083,3
<i>Послуги з будівництва</i>	26247,4	44,7	0,3	17871,9	26,5	0,6	8375,5
Будівництво за кордоном	22242,0	46,4	84,7	7991,2	19,4	44,7	14250,8
Будівництво у внутрішню економіку	4005,4	37,1	15,3	9880,7	37,8	55,3	-5875,3
<i>Послуги зі страхування</i>	22727,3	18,3	0,3	68923,8	50,5	2,3	-46196,5
<i>Послуги, пов'язані з фінансовою діяльністю</i>	162411,1	176,7	1,8	366659,3	71,7	12,2	-204248,2
<i>Роялі та інші послуги, пов'язані з використанням</i>	31681,5	51,3	0,4	292952,8	46,8	9,7	-261271,3

<i>інтелектуальної власності</i>							
Послуги франшизи та використання торгової марки	4071,0	44,9	12,9	113365,1	48,9	38,7	-109294,0
Послуги, пов'язані з ліцензійною діяльністю	19044,3	47,0	60,1	137700,1	47,3	47,0	-118655,7
Послуги, пов'язані з патентною діяльністю	1355,8	35,3	4,3	236,8	32,0	0,1	1119,0
Інші роялті	7210,3	86,6	22,8	41650,9	41,0	14,2	-34440,6
<i>Послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги</i>	<i>3712947,2</i>	<i>92,1</i>	<i>40,5</i>	<i>414222,2</i>	<i>58,1</i>	<i>13,7</i>	<i>3298725,1</i>
Телекомунікаційні послуги	124207,7	121,7	3,4	91177,2	85,0	22,0	33030,6
Комп'ютерні послуги	2751703,0	87,0	74,1	239966,2	59,8	57,9	2511736,7
Інформаційні послуги	837036,6	109,0	22,5	83078,8	40,6	20,1	753957,8
<i>Ділові послуги</i>	<i>1026021,4</i>	<i>68,2</i>	<i>11,2</i>	<i>537301,2</i>	<i>47,0</i>	<i>17,8</i>	<i>488720,1</i>
Послуги дослідження та розробки	98222,5	63,6	9,6	23273,2	64,3	4,3	74949,3
Професійні та консалтингові послуги	540703,7	70,6	52,7	378035,8	58,6	70,4	162668,0
Наукові та технічні послуги	212095,1	64,3	20,7	48070,9	36,5	9,0	164024,2
Послуги з обробки та усунення забруднення навколишнього середовища	-	-	-	21,9	13,4	0,0	-21,9
Послуги сільського господарства та послуги видобутку	1975,5	50,1	0,2	1778,9	32,6	0,3	196,6
Послуги операційного лізингу	25839,3	52,1	2,5	49356,8	21,5	9,2	-23517,5
Послуги, пов'язані з торгівлею, та посередницькі послуги	31569,1	60,6	3,1	12852,1	52,4	2,4	18717,0
Інші ділові послуги	115616,3	78,5	11,3	23911,9	33,9	4,5	91704,4
<i>Послуги приватним особам, культурні та рекреаційні послуги</i>	<i>21487,4</i>	<i>43,6</i>	<i>0,2</i>	<i>17257,6</i>	<i>79,1</i>	<i>0,6</i>	<i>4229,8</i>
Аудіовізуальні та пов'язані з ними послуги	11471,7	60,2	53,4	12256,9	77,5	71,0	-785,2
Культурні та рекреаційні послуги	1663,3	84,2	7,7	3476,2	128,9	20,1	-1812,9
Інші особисті послуги	8352,4	29,6	38,9	1524,5	46,3	8,8	6827,9
<i>Державні та урядові послуги</i>	<i>1238,6</i>	<i>13,3</i>	<i>0,0</i>	<i>20000,9</i>	<i>1,8</i>	<i>0,7</i>	<i>-18762,4</i>

ДОДАТОК Б

Дані для розрахунку множинної регресії

ВВП (номінальний), тис. дол. США	Телекомунікаційні послуги	Комп'ютерні послуги	Інформаційні послуги	--- Інші види транспорту (крім морського та повітряного)	--- Повітряний транспорт	--- Морський транспорт	--- Поштові та кур'єрські послуги	--- Технічні, торговельні та інші бізнес-послуги	--- Професійні та управлінські консультаційні послуги	--- Дослідження та розробки (R&D)	Виробничі послуги на фізичних ресурсах, що належать іншим	Подорожі	Державні товари та послуги, н.е.	Послуги з технічного обслуговування та ремонту, н.
Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	X12	X13	X14
85157868	113000	42000	2000	3131000	562000	781000	90000	335000	95000	202000	970000	3125000	441000	339000
106031485	158000	91000	6000	3805000	721000	807000	125000	336000	272000	228000	937000	3485000	468000	297000
142060594	174000	179000	12000	4247000	920000	918000	139000	475000	518000	303000	1133000	4597000	510000	355000
178339949	157000	296000	20000	5055000	1229000	1299000	124000	655000	795000	421000	1384000	5768000	593000	469000
114783521	242000	324000	20000	3840000	1096000	1266000	191000	664000	491000	402000	966000	3576000	535000	486000
135958420	290000	404000	25000	5355000	1176000	1232000	228000	1436000	530000	490000	1326000	3788000	598000	463000
161004943	342000	658000	40000	6290000	1503000	1211000	235000	1604000	642000	526000	1805000	4294000	651000	658000
180602765	329000	937000	55000	5745000	1510000	1241000	221000	1631000	753000	567000	2077000	4842000	716000	615000
187716627	388000	1292000	102000	5806000	1334000	1124000	214000	1766000	892000	581000	1951000	5083000	762000	373000
131977534	444000	1500000	98000	4147000	1072000	852000	160000	1328000	727000	440000	1278000	1612000	302000	299000
91411472	398000	1668000	39000	3648000	855000	735000	84000	950000	508000	349000	1078000	1082000	240000	192000
94831447	310000	1975000	25000	3727000	883000	663000	75000	886000	501000	256000	1126000	1078000	313000	232000
114760355	256000	2485000	19000	4127000	1092000	611000	92000	1105000	592000	266000	1419000	1261000	307000	244000
134253121	247000	3204000	22000	4072000	1221000	522000	134000	1201000	839000	224000	1698000	1445000	300000	243000
158581680	125000	4173000	33000	4116000	1420000	596000	121000	1342000	956000	298000	1640000	1620000	311000	269000
160283933	111000	5026000	44000	3533000	803000	605000	148000	1369000	1041000	275000	1354000	356000	285000	236000
200090000	116000	6943000	48000	2895000	1327000	624000	170000	1567000	1249000	255000	1528000	950000	322000	299000

ДОДАТОК В

Матриця спеціалізації регіонів по експорту послуг

Регіони	Телекомунікаційні послуги	Компютерні послуги	Інформаційні послуги	Інші види транспорту	Повітряний транспорт	Морський транспорт	Поштові та кур'єрські послуги	Професійні та управлінські консультаційні послуги	Дослідження та розробки (R&D)	Виробничі послуги	Подорожі
Вінницька		x	x	x				x	x	x	x
Волинська				x			x	x			x
Дніпропетровська	x		x	x	x			x	x	x	
Донецька	x		x	x	x	x		x	x	x	
Житомирська				x						x	x
Закарпатська			x	x	x		x	x			x
Запорізька	x	x				x			x	x	
Івано-Франківська			x		x			x			x
Київська	x	x	x	x	x			x	x	x	x
Кіровоградська			x		x			x	x	x	
Львівська		x	x		x		x	x	x	x	x
Миколаївська			x	x	x	x	x	x		x	
Одеська	x		x	x	x	x	x	x	x	x	
Полтавська			x	x	x			x			x
Рівненська				x						x	x
Сумська				x						x	
Тернопільська			x		x			x			x
Харківська	x		x		x			x	x		
Хмельницька			x		x			x			x
Черкаська											x
Чернівецька											x
Чернігівська								x		x	x
м.Київ	x		x	x	x		x	x	x	x	x
Луганська										x	
Херсонська			x		x		x	x	x		

